

بررسی منابع تاریخ تشکیلات اداری و مالی در دولت فاطمیان^۱

نگار ذیلابی

بنیاد دایرةالمعارف اسلامی

Zeylabi1977@yahoo.com

چکیده

از ویژگیهای تاریخ‌نگاری در دوره فاطمیان، ظهور سبک جدیدی بود که در کنار تاریخ سیاسی، جنبه‌های مختلف تاریخ اجتماعی، از جمله مسائلی چون نحوه عملکرد دولت در اداره امور مالی، قضایی، اداری و نظامی و نظام تشکیلاتی را مورد توجه قرار می‌داد. در این نوشتار شماری از قدیم‌ترین نگاشته‌هایی که در باب تاریخ تشکیلات اداری و مالی در دوره فاطمیان یا اوایل دوره ایوبی، نوشته شده و خود از مصادر تاریخ‌نگاری متأخرتر قلمداد می‌شوند، معرفی و در باب اهمیت و اعتبار این منابع، توضیحاتی به اختصار ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: فاطمیان، تاریخ‌نگاری، منابع تشکیلات اداری و مالی.

مقدمه؛ کلیاتی درباره تشکیلات اداری و مالی فاطمیان

نظام تشکیلات حکومتی فاطمیان، پس از انتقال دولت از افریقیه به مصر و بویژه در زمان وزارت یعقوب بن کلس (۳۱۸-۳۸۰ق) شکل گرفت. یعقوب بن کلس یهودی‌زاده‌ای بود که در افریقیه در زمان کافور اخشیدی، مسلمان شده و در آغاز کار فاطمیان، به معز فاطمی (حک: ۳۴۱-۳۶۵ق) پیوسته بود. نقش وی در سامان بخشیدن به امور اداری دولت فاطمی در کنار اقدامات عسложین حسن و نهاجی - که از سوی معز به دستیاری ابن کلس در اداره امور مالی تعیین شده بود - در تاریخ خلافت فاطمیان در مصر، بسیار

۱. تاریخ وصول: ۱۳۸۴/۱۲/۱۰، تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۸۵/۳/۱۷.

پراهمیت گزارش شده است.^۱

ابن کلس نظامی در مصر طرح‌ریزی کرد که «امام» یا «خلیفه» در رأس آن بود و تشکیلات حکومتی - شامل سه بخش اداری، قضایی و امور مربوط به دعوت فاطمی (تبلیغات) - را نظم و نسق می‌بخشید.

در ابتدای حکومت فاطمیان، وزیر متولی امور اداری، قاضی القضاة متولی امور دینی و قضایی و داعی‌الدعاة، مسؤول دعوت فاطمی و امر تبلیغات بود. امور سپاه (جیش) نیز مستقیماً زیر نظر خلیفه بود؛ اما از زمان قدرت یافتن بدر جمالی و قرار گرفتن نظامیان در مصدر امور، وزیر فرمانده سپاه بود، چنانکه بدرجمالی، لقب رسمی «امیرالجیوش» یافت.^۲

طبقات برتر اجتماعی در تشکیلات حکومتی فاطمیان شامل سه طبقه اصلی بود:

۱. طبقه نظامیان (ارباب السیوف)؛ ۲. طبقه دیوانیان (ارباب الوظائف الدیوانیه یا ارباب الاقلام)؛ ۳. طبقه علما و رجال دین (ارباب الوظائف الدینیة یا ارباب العمائم).

طبقه دیوانیان در دیوانهای مختلف که عمدتاً امور اداری و مالی حکومت را اداره می‌کرد، خدمت می‌کردند. مهم‌ترین دیوان‌ها در تشکیلات فاطمیان این دیوان‌ها بودند: دیوان انشاء (رسایل یا مکاتبات)؛ دیوان جیش و رواتب؛ دیوان نظر (برای نظارت بر دیوانهای اموال)؛ دیوان تحقیق (زیرمجموعه دیوان نظر)؛ دیوان مجلس (مرکز اطلاعات دولتی و مسؤول تنظیم اوضاع داخلی دربار، تنظیم مراسم اعیاد، جشنها و گردهمایی‌ها و هزینه‌ها و توزیع اقطاع و ...)؛ دیوان خاص (اشراف و نظارت بر مخارج خلیفه و کاخ و زیرمجموعه دیوان مجلس)؛ دیوان خزائن الکسوه (مسؤول پرداخت جامگی)؛ دیوان طراز؛ دیوان احباس (اوقاف)؛ دیوان صعيد (بررسی امور مربوط به منطقه صعيد مصر)؛ دیوان ثغور (رسیدگی به امور مرزها)؛ جوالی و مواريث حشریه (امور مربوط به جزیه اهل

۱. مقریزی، خطط، ۵/۲-۶؛ *آعناظ الحنفاء*، ۱۹۸-۱۹۹؛ سید، ۳۴۵.

۲. ابن تغری بردی، ۱۴۳/۵.

ذمه) و موارد دیگر^۱.

برخی دیوان‌ها نیز بر حسب نیاز، به طور موقت تشکیل می‌شدند و پس از پایان دوره کارکرد، عملاً از میان می‌رفتند، برای نمونه دیوان شام و دیوان دمشق با خروج شام از سیطره فاطمیان در ۴۶۷ق، و دیوان کُتّامیان پس از کم‌رنگ شدن نقش کتّامیان در ساختار حکومت فاطمی در اوایل قرن پنجم، از میان رفتند.

همین‌طور دیوان ام‌الخليفة المستنصر، پس از کاستی گرفتن نقش و نفوذ زنان در دربار و دستگاه حکومت، عملاً از بین رفت^۲.

منابع تاریخ تشکیلات اداری و مالی

از ویژگی‌های تاریخنگاری در دوره فاطمیان، ظهور سبک جدیدی بود که در کنار تاریخ سیاسی، به جنبه‌های مختلف تاریخ اجتماعی نیز توجه داشت. در این شیوه و رویکرد جدید، مسائلی چون نحوه عملکرد دولت در اداره امور مالی، قضایی، اداری و نظامی و نظام تشکیلاتی مورد توجه تاریخنگار قرار گرفت.

بسیاری از منابعی که در باب تشکیلات اداری و مالی و نیز «رسوم» دربار فاطمی، نگاشته شده، به اواخر دوره فاطمی یا اوایل دولت ایوبی برمی‌گردد. مؤلفان این دسته از نگاشته‌ها یا خود در دواوین دولت فاطمی یا ایوبی صاحب مناصب دیوانی بوده‌اند و یا به تک نگاشته‌های مورخان پیش از خود، در این باره دسترسی داشته‌اند؛ آثاری که اکنون مفقود است و روایات آنها تنها در این منابع متأخر قابل پیگیری است. مورخانی چون مسیحی، مخرومی، ابن ممّاتی، ابن طویر، نابلسی و ابن مأمون که خود از خدمه دیوانی بودند، در تألیفات خود، بیش از آنکه به تاریخ سیاسی، توجه کنند، اطلاعات مربوط به تاریخ اجتماعی عصر خود در موضوعات تشکیلات حکومتی، قوانین دیوان‌های دولتی و آداب و رسوم و ... را ارائه کرده‌اند (برای معرفی کامل‌تر آثار این مورخان ادامه نوشتار).

۱. برای این موارد و موارد دیگر، نک: قلقشندی، ۱۲۵/۱-۱۸۰؛ ۳۳/۳؛ ۳۵/۴؛ ۳۵/۴ وجه.

۲. فؤاد سید، ۳۴۷.

این رویکرد جدید، در تاریخنگاری سیاسی هم تأثیرات فراوان به جا گذاشت. چنانکه از آثار برخی مورخان از جمله ابن‌ظاهر ازدی، یحیی‌بن ابی طی، ابن اثیر، ابوشامه، ابن سعید مغربی، ابن واصل حموی، ابن ایبک دواداری، ابن میسر و ... نیز که اهتمام اولیه‌شان به تاریخ سیاسی بود، داده‌های ارزشمندی در تاریخ اجتماعی به دست می‌آید. اطلاعاتی که وقتی در کنار هم قرار می‌گیرند، با هم سنجیده و با اطلاعات منابع دیگر مقایسه می‌شوند، نه تنها حجم وسیعی از اطلاعات تاریخ اجتماعی تک نگاشته‌های پیش را تأیید می‌کنند، که خود اطلاعات جدیدی را بر داده‌های پیشین می‌افزایند و به تحقیق و پژوهش در تاریخ اجتماعی این دوره، مدد بسیار می‌رسانند.

در دوره‌های بعد نیز تألیفات نویسندگانی چون نویری، ابن فرات، ابن دقماق، قلقشندی، مقریزی، ابن حجر عسقلانی، ابن تغری بردی، سیوطی و ابن ایاس که خود شاهد مستقیم حوادث دوره فاطمی و دوره‌های پس از آن بویژه دوره مملوکی بوده‌اند، بسیار سودمندند و خود در شمار منابع دست اول محسوب می‌شوند.

مؤلفات مورخان شمال آفریقا، همچون ابن حماد صنهاجی^۱ (۶۲۸ق)، ابن قطان^۲ (۶۲۸ق) و محمدبن عذاری مراکشی (۷۱۲ق) نیز به ویژه در باب دوره حکومت فاطمیان در شمال آفریقا، مهم و راهگشایند.

اما منابع شامی و عراقی به ویژه تألیفات مورخانی چون ابن جوزی، سبط ابن جوزی،

۱. به گزارش ابن آبار (ج ۲، ص ۶۲۸)، ابن حماد کتابی به نام «النبذ المحتاجة فی اخبار صنهاجة، بافریقیة و بجابة» داشته است. این کتاب که درباره حضور فاطمیان در شمال آفریقا بوده، اکنون در دست نیست، اما ابن خلدون در تألیف العبر از آن استفاده کرده است (نک: مقدمه، ص ۲۶۲؛ العبر، ج ۱۷، ص ۸۸). کتاب دیگر ابن حماد «اخبار ملوک بنی عبید و سیرتهم» نام دارد. نخستین بار ترجمه قسمتی از این کتاب در «مجله آسیاسی» به قلم شرلونو به چاپ رسید. سپس متن و ترجمه کامل آن توسط فون درهیدن در ۱۹۲۷ در پاریس چاپ و منتشر شد.

۲. درباره انتساب کتاب *نظم الجمان* به ابن قطان تردیدهایی وجود دارد. در ۱۸۴۸ دوزی قسمتهایی از کتاب را به همراه کتاب *البیان/المغرب* ابن عذاری منتشر کرد. این کتاب گرچه از منابع تألیفات ابن عذاری بوده، اما وی و منابع متأخرتر تصریحی ندارند که ابن قطان مؤلف *نظم الجمان* بوده باشد. محمودعلی مکی که در ۱۹۶۵ *نظم الجمان* را تجدید چاپ کرد، با استناد به متن کتاب نشان داده که تألیف آن بین ۶۴۶ تا ۶۶۵ صورت گرفته و نمی‌تواند از آن ابن قطان بوده باشد. در مقابل برخی پژوهشگران چون موسی لقبال، معتقدند که وی مؤلف *نظم الجمان* است.

ذهبی، ابن کثیر، هم از لحاظ فاصله زمانی و مکانی و هم به سبب اعتقادات و تعصبات دینی مؤلفانشان - که عمدتاً حنبلی مذهب و در شمار مخالفان سرسخت فاطمیان بودند - در بسیاری موارد قابل اعتماد نیستند.

در این نوشتار، شماری از تألیفات دسته اول، یعنی قدیم‌ترین نگاشته‌هایی که به طور مستقیم در باب تاریخ تشکیلات اداری و مالی - در دوره فاطمیان یا اوایل دوره ایوبی - نوشته شده‌اند، و خود از مصادر تاریخ‌نگاری متأخرتر قلمداد می‌شوند، معرفی می‌شود و به اختصار در باب اهمیت و اعتبار این منابع از حیث تاریخ اجتماعی و به ویژه تاریخ تشکیلات حکومتی، توضیح داده خواهد شد.

۱- / اخبار مصر تألیف مسیحی:

یکی از مهم‌ترین و کهن‌ترین منابع تاریخ سیاسی و اجتماعی دوره فاطمیان که مأخذ بسیاری مورخان دیگر، چون مقریزی و ابن تغری بردی بوده، کتاب *اخبار مصر و فضائلها و عجائبها و طوائفها و غرائبها و ما بها من البقاع و الآثار و سیر من حلها و حل غیرها من الولاة و القضاة و الائمة و الخلفاء* نوشته عزالملک محمد بن عبیدالله بن احمد بن عبدالعزیز المسیحی (۳۶۶-۴۲۰ق) است. اجداد مسیحی از حران به سوریه و سپس مصر مهاجرت کردند.^۱

مسیحی در زمان الحاکم فاطمی (حک: ۳۸۶-۴۱۱ق)، ریاست دیوان الترتیب/الرتیب را بر عهده داشته است.^۲ کتاب *اخبار مصر* مسیحی که به صورت روزشمار^۳، حوادث پنجاه سال از خلافت فاطمی در دوره حیات مؤلف (شامل حوادث خلافت العزیز بالله، الحاکم بالله و پنج سال اول خلافت الظاهر لاعزاز دین الله) را دربرداشته، به جهت اشتغال بر جزئیات حوادث و تبیین اوضاع اجتماعی و اقتصادی مصر، از مهم‌ترین منابع

۱. مسیحی، مقدمه میلورد.

۲. همو، ۱۰۹.

۳. مثلاً جزء چهلیم با این عبارت آغاز می‌شود: «و استهل جمادی الاخرة بیوم الثلاثاء ففی هذا اليوم خلع علی ابی الفرج ... وفی يوم الاربعاء غد هذا اليوم ركب امیر المؤمنین ...».

به شمار بوده است. متأسفانه تنها جلد چهارم این کتاب شامل حوادث سالهای ۴۱۴ تا ۴۱۵ ق باقی مانده است.^۱ با این حال، از مجله باقیمانده کتاب نیز، اطلاعات ارزشمندی درباره تشکیلات اداری و وضعیت دیوانها، طبقات اجتماعی، حرف و مشاغل و رسوم دارالخلافه و ... به دست می‌آید. برای نمونه در باب دواوین اداری و مالی، مسبحی از هفت دیوان در تشکیلات حکومتی فاطمیان نام برده است: دیوان احباس (اوقاف)، دیوان برید، دیوان ترتیب، دیوان خراج، دیوان شام، دیوان عرائف و دیوان کتامیان.^۲

دسترسی مسبحی به اسناد و مدارک دولتی به عنوان یکی از کارکنان عالی‌رتبه دیوانی در تشکیلات اداری فاطمیان و مشاهده مستقیم حوادث، بر اعتبار و اهمیت کتاب اخبار مصر افزوده است. مقایسه اطلاعات به دست داده شده در اخبار مصر مسبحی با منابع تاریخ پس از او به خوبی سیر و تطور نظام اداری-مالی فاطمیان را برای پژوهشگر، تبیین می‌کند. برای نمونه در اخبار مصر از دیوان کتامیان نام برده شده، ولی در منابع مربوط به اواخر دوره فاطمی نامی از این دیوان نیست. این مطلب نشان می‌دهد که در دوره حیات مسبحی، کتامیان همچنان نفوذ و قدرت خود را حفظ کرده بودند، به طوری دیوان ویژه‌ای برای رسیدگی به امور ایشان در نظر گرفته شده بود و به تدریج با از بین رفتن قدرت و نفوذ ایشان، دیوان مربوط هم از بین رفت.

۲- موادالبیان تألیف علی بن خلف:

از دیگر منابع متقدم در تشکیلات اداری فاطمیان، کتاب موادالبیان، نوشته ابوالحسن علی بن خلف بن علی بن عبدالوهاب الکاتب از رجال دولت فاطمی (زنده در ۴۳۷ ق) است. او در این کتاب، درباره کتابت به طور عام و کتابت انشاء و رسائل به طور خاص، مطالب ارزشمندی به دست داده است. اصلی‌ترین کاربرد کتب انشاء، تبیین چگونگی کار در

۱. المعهد العلمی الفرنسي للآثار الشرقیة، به سال ۱۹۷۸، نسخه خطی محفوظ در کتابخانه دیراسکوریال اسپانیا به شماره (۲) ۵۳۴ را با عنوان الجزء الرابع من اخبار مصر منتشر کرد. در سال ۱۹۸۰ نیز ولیم، ج، میلورد، کتاب را با عنوان اخبار مصر فی سنتین ۴۱۴-۴۱۵ تجدید چاپ کرد.
۲. مسبحی، ۱۲-۱۵، ۲۹-۳۱، ۵۶-۵۹، ۶۳-۶۹، ۸۱-۱۰۹.

دیوان رسایل (انشاء) بود. *موادالبیان* از مهم‌ترین مصادر قلقشندی در ترتیب دیوان انشاء و مکاتبات در عصر اول فاطمی بوده است.^۱

علی بن خلف مراتب مشاغل دیوانی را به پانزده بخش تقسیم کرده است: وزارت، توقیع و رسایل، خراج، ضیاع، بیت‌المال و خزاین، نفقات، جیش، زمام، برید، مظالم، کتابت قضا، کتابت قواد و امرا و کتابت معاون.^۲

القانون فی دیوان الرسائل، تألیف ابن صیرفی:

از دیگر کتب انشاء *القانون فی دیوان الرسائل*^۳ تألیف تاج‌الرئاسة امین الدین ابوالقاسم علی بن مُنْجَب بن سلیمان معروف به ابن صیرفی (د ۵۴۲ق) است که به رغم حجم کم مطالب، از منابع آشنایی با دیوان انشاء و شرح وظایف و نظام داخلی آن در دوره فاطمیان است.

مصادر ابن صیرفی در تألیف این اثر، *یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر* نوشته ثعالبی (د ۴۲۹ق)، *سلطانیات* تألیف ابواسحق ابراهیم بن هلال صابی (د ۳۸۴ق) و *جواب المُنعت* نوشته ابوالحسن علی بن حسن کاتب معروف به ابن ماشطه (در گذشته حدود ۳۱۰ق) بوده است.^۴

ابن صیرفی به دقت و تفصیل درباره کارکنان دیوان رسایل (کاتب، ناسخ، مترجم، خازن، حاجب و ...)، وظیفه هر یک و انواع دفاتر این دیوان، توضیح داده است.^۵

۱. فؤاد سید، ۵۴.

۲. علی بن خلف، ۷۰-۸۸.

۳. نسخه خطی منحصر به فرد *القانون* به شماره ۷۵۷ در دانشگاه کمبریج موجود است. در ۱۹۰۵ یک بهجت کتاب را با عنوان *قانون دیوان الرسائل* چاپ کرد. در ۱۹۱۴ هانری ماسه، کتاب را به فرانسه برگردان و چاپ کرد. در ۱۹۹۰ نیز کتاب به همراه کتاب دیگر ابن صیرفی *الاشارة الی من نال الوزارة* در یک مجلد به اهتمام ایمن فؤاد سید

تجدید چاپ و منتشر شد.

۴. ابن صیرفی، ۵-۶.

۵. همو، ۱۰ به بعد.

۴- تاریخ ابن مأمون:

از دیگر تألیفات مهم در این دوره که متن اولیه و کامل آن در دست نیست، کتاب تاریخ ابن مأمون، جمال‌الدین ابوعلی موسی بن الوزير المأمون ابوعبدالله محمد بن فاتک بن مختار بطائحي (۵۸۸ق) است. کتاب تاریخ ابن مأمون از مصادر مهم حوادث سالهای ۵۰۱ تا ۵۳۱ق - دوره وزارت افضل بن بدر جمالی و وزارت مأمون بطائحي - بوده است. اطلاعات وی به ویژه در باب دوره‌ای که پدر وی، مأمون بطائحي، وزیر خلیفه الامر باحکام الله (حک: ۴۹۵-۵۲۴) بوده، به سبب دسترسی وی به دواوین دولتی و اسناد رسمی، برای مورخان بعدی، موثق و معتبر بوده است. چنانکه روایات فراوانی به نقل از او در کتابهای تاریخ ابن میسر، المغرب ابن سعید مغربی، نهایه الارب نویری و خطط و تعاضد الحنفی تألیف مقریزی، دیده می‌شود.^۱ مقریزی به ویژه در روایات مربوط به آداب و رسوم و جشن‌ها (احتفالات) و برخی داده‌های تاریخ اجتماعی دوره وزارت مأمون بطائحي، به اخبار ابن مأمون اعتماد کرده است. وی در باب تشکیلات اداری فاطمیان نیز اطلاعات سودمندی به نقل از ابن مأمون به دست داده است.

۵- نزهة المقلتین، اثر ابن طویر

از مهم‌ترین مصادری که در دوره ایوبی تألیف شده، اما حاوی اطلاعات بسیار ارزشمندی درباره تشکیلات اداری و مالی دوره فاطمیان است، کتاب نزهة المقلتین فی اخبار الدولتین^۲، اثر ابن طویر قیسرانی، ابن محمد عبدالسلام بن الحسن بن عبدالسلام فهری المصری الکاتب (۵۲۵-۶۱۷ق) است که هم در دوره فاطمیان و هم دوره ایوبیان شغل دیوانی داشته است. او متولی دیوان الرواتب در اواخر دوره فاطمی بود.^۳

۱. ایمن فؤاد سید، نصوص منسوب به ابن مأمون در این تألیفات تاریخی و ادبی را جمع‌آوری کرده و به نام نصوص من اخبار مصر چاپ کرده است. [قاهره، المعهد العلمی الفرنسی للآثار الشرقیة، ۱۹۸۳].

۲. چاپ المعهد الالمانی للابحاث الشرقیة، به اهتمام ایمن فؤاد سید، بیروت ۱۴۱۲/۱۹۹۲.

۳. ذهبی، ۳۱۶؛ صفدی، ۴۱۷/۱۸-۴۱۸.

ابن طویر این کتاب را در دوره صلاح‌الدین ایوبی نگاشته و ظاهراً هدف از تألیف این کتاب مقایسه نظام دولت فاطمی با دولت ایوبی بوده، اما آنچه باقی مانده و به دست ما رسیده، تنها متعلق به دوره فاطمی است و اخباری از دولت ایوبی در کتاب دیده نمی‌شود. این کتاب به رغم اهمیت فراوان، در اوایل دوره مملوکی، هنوز شناخته شده نبود. چنانکه مورخان و نویسندگانی چون ابن‌میسر، نویری و ابن‌ایبک دواداری به کتاب ابن طویر اشاره‌ای نکرده‌اند؛ اما در پایان قرن هشتم، مؤلفانی چون ابن فرات، ابن خلدون و قلقشندی، مقریزی و ابن تغری بردی از کتاب او استفاده کرده‌اند. در اثر ابن طویر، به استثنای برخی اطلاعات تاریخی، اطلاعات دقیقی در باب ترتیب مجالس و جشنهای خلفای فاطمی در مناسبت‌ها و مراسم مختلف آمده است. در واقع کتاب *نزهة المقلتین* مهم‌ترین کتابی است که به طور ویژه، تشکیلات دولتی فاطمیان و آداب و رسوم دارالخلافه فاطمی را تصویر و ترسیم کرده است. دیگر مورخان دوره فاطمی چون ابن زولاق، مسبحی و دیگران ضمن بیان حوادث سیاسی و روایات صرفاً تاریخی به ابعادی از تاریخ اجتماعی (تشکیلات اداری و مالی و آداب و رسوم و ...) توجه کرده و اطلاعاتی به دست داده‌اند؛ اما اهمیت کار ابن طویر از آن‌روست که موضوع تاریخ اجتماعی در این دوره را به طور خاص موضوع تألیف خود قرار داده است.

در باب تاریخ تشکیلات اداری و مالی در این دوره، ابن طویر به مباحث مهمی چون ترتیب دواوین مختلف و صاحب منصبان و کارکنان این دواوین، خزانه‌های فاطمی، میزان رواتب، مالیاتها و ... پرداخته و اطلاعات ارزشمندی به دست داده است و از آنجا که خود در اواخر دولت فاطمی، ریاست دیوان رواتب را بر عهده داشته، اطلاعات وی، بسیار معتبر و مستند شمرده می‌شود.

۶- *المنهاج فی احکام خراج مصر*، تألیف مخزومی

با اینکه اطلاعات اندکی در باب نظام اقتصادی و تشکیلات مالی در دوره فاطمی در دست است؛ اما چند کتاب مهم به طور ویژه در این باب به دست ما رسیده است.

(شماره ۶-۸) که مهم‌ترین آنها/المنهاج فی احکام خراج مصر^۱ اثر ابی الحسن علی بن القاضی المؤمن ثقة الدولة ابن عمرو عثمان بن یوسف القرشی لمخزومی الشافعی المصری (۵۱۲-۵۸۵) است. وی ملقب به ثقة الثقات و ذی الریاستین بود. او در تشکیلات حکومتی در دوره فاطمی، ریاست دیوان مجلس را بر عهده داشت.^۲

کتاب المنهاج، حاوی اطلاعات ارزشمندی در باب تاریخ مالی اواخر دوره فاطمی و اوایل دوره ایوبی است. به ویژه بخشی از کتاب مخزومی که در باب مالیاتهای معمول بر تجارت خارجی است^۳، بسیار بارزش و کامل کننده اندک اطلاعاتی است که درباره تجارت در دریای مدیترانه در دست است. همچنین اطلاعات مخزومی در باب جبابت مَکوس در ثغر اسکندریه (خمس رومی)^۴ و مالیات جزیه اهل ذمه (جوالی)^۵ و برخی قوانین معمول در دارالضرب قاهره و دارالطراز^۶، بسیار مهم است. و از آنجا که وی رأساً در دیوان مجلس صاحب منصب بوده، اطلاعاتش از اعتبار و استناد لازم نیز برخوردار است.

۷- قوانین الدواوین، ابن ممّاتی

ابن ممّاتی، اسعد ابی المکارم بن مهدّب، ملقب به خطیر ابی سعید (د ۶۰۶ق) و پدرش از اقباط مصر بودند که در اوایل دوره ایوبی مسلمان شدند. ابن ممّاتی دیوان جیش و نیز دیوان اقطاع را در دوره صلاح‌الدین اداره می‌کرد. پس از آن ناظر کل دواوین در مصر

۱. مستشرق فرانسوی کلودکاهن از نسخه منحصر به فرد موجود در کتابخانه بریتانیا به شماره ۲۳۴۸۳ سلسله مقالاتی را در سال ۱۹۷۷ به نام «مخزومیات، درسهایی در تاریخ اقتصادی و مالی در عصور وسطی» (Makhzumiyyat Etudes sur l'histoire economique, et Finaceie're de l'Egypte me'dieval. Leiden' 1977)

چاپ کرد. سپس در ۱۹۸۶، اصل کتاب را با همکاری یوسف راغب، چاپ و منتشر کرد.

۲. سبکی، ۲۲۷/۷.

۳. مخزومی، ۱۳-۱۷، ۲۵-۲۸.

۴. همو، ۴۵، ۴۹.

۵. همو، ۳۵-۴۰، ۶۰-۶۳.

۶. همو، ۳۰-۳۳.

شد.

کتاب *قوانین الدواوین*^۱ به رغم حجم کم مطالب و اصرار نویسندگان بر موجز نویسی، از مهم‌ترین منابع موجود در باب چگونگی دواوین و تشکیلات اداری در اواخر دولت فاطمی و اوایل دوره ایوبی است. ابن ممّاتی در باره بسیاری از مناصب دیوانی همچون ناظر، مستوفی، ناسخ، عامل، جهبذ، شاهد، نایب، امین، دلیل، خازن، حاشر و ... و بسیاری مسائل مالی و اقتصادی مثل انواع مالیاتها، زکات، جوالی، وضعیت دارالضرب و دارالطراز، اطلاعات ارزشمندی به دست می‌دهد که برای تبیین چگونگی مناصب و وظایف در اواخر دوره فاطمی و اوایل دوره ایوبی، بسیار سودمند است.

۸- *لمع القوانين*، اثر نابلسی

سومین اثر ویژه در امور مالی مصر، کتاب *لمع القوانين المضیه فی دواوین الدیار المصریه*^۲ نوشته نابلسی، علاءالدین ابی عمرو، عثمان بن ابراهیم بن خالد بن محمد القرشی (د ۶۶۰ ق) است. با اینکه نابلسی این کتاب را در ۶۳۲ ق در زمان سلطان صالح نجم الدین ایوب (یعنی در اواخر دوره ایوبی) نگاشته، اما این اثر حاوی قوانینی است که از روزگار فاطمی در مصر جاری بوده است. قوانین مربوط به مالیاتها، نظام ضمان، مال خراجی، نظام قباله، جوالی، زکات، مال هلالی، خمس رومی، متجر، درآمدهای حاصل از مصادره، ارث، وقف مسائل دارالضرب و دارالعیار و ... اطلاعاتی است که به طور ویژه از این منابع مالی (ش ۶-۸) به دست می‌آید و برای پژوهشگر امروز حاوی ارزش بسیار است.

۱. دست کم هشت نسخه خطی از *قوانین الدواوین* در کتابخانه‌های بزرگ جهان از جمله کتابخانه مسجد ایاصوفیا، المكتبة الاهلیة پاریس، مكتبة المتحف البريطاني، جامع الازهر و ... وجود دارد. عزیر سوریال عطیة با مقابلة این نسخ، کتاب را تصحیح و چاپ کرده است: قاهره، مكتبة مدبولی، ۱۹۹۱.

2. Cahen, cl. in *BEO*.XVI (1985-60)

۹- الذخائر والتحف، تألیف قاضی رشیدبن زبیر

درباره برخی مسائل اقتصادی، به ویژه ذخایر خزانة‌های قصرهای فاطمیان، کتاب ارزشمند *الذخائر والتحف*^۱، منسوب به قاضی رشیدبن زبیر، ابوالحسن علی بن ابراهیم (د ۵۶۲ق) حاوی اطلاعات سودمندی است. قاضی رشید به ویژه درباره خزاین قصر المستنصر بالله در ایام فتنه، سالهای ۴۶۰ و ۴۶۱، مطالب جالب توجهی، بیان می‌کند. این کتاب از مصادر مقریزی در تألیف *خطط و تعاضد الحنفی* بوده است. متأسفانه این رساله اکنون در دست نیست.^۲ از دیگر آثار مفقود، کتاب *المختار فی ذکر الخطط والآثار* اثر ابی عبدالله محمدبن سلامه القضاعی (د ۴۵۴ق) در باب خطط شهر فسطاط بوده است. فسطاط در نیمه قرن پنجم (در زمان حیات مؤلف) از مراکز علمی و اقتصادی مصر بوده است. این کتاب از منابع قلقشندی، مقریزی و ابن تغری بردی در تألیف *صبح الاعشی، خطط و النجوم الزاهرة* بوده است و مطالب بسیاری به نقل از وی در این منابع آمده است. نوع جدید خطط نویسی نیز در دوره فاطمیان در پی رویکرد تاریخ‌نگاران به تاریخ اجتماعی پدید آمد و قضاعی از پیشروان این نوع ادبی-تاریخی به شمار است.

۱۱- اسناد

الف) اسناد جنیزه: جنیزه در اصطلاح به پستوی هر کنیسه یا هر مکان دیگری گفته می‌شود که نوشته‌های دینی یا نوشته‌هایی را که حاوی نامه‌های خداوند است، در آن حفظ می‌کنند. جنیزه‌ها در بسیاری از جوامع یهودی شرقی و غربی وجود داشته‌اند. مهم‌ترین نمونه جنیزه که اسناد گرانبهایی از آن استخراج شده، جنیزه قاهره واقع در کنیسه «بن عزرا» است (کلیسایی قبطی که در ۱۸۸۲ م به کنیسه تبدیل و در ۱۸۹۰ م بازسازی شد).

اهمیت فوق‌العاده اسناد جنیزه از آن روست که این کشفیات نه تنها همه حوزه‌های

۱. چاپ محمد حمیدالله و صلاح‌الدین المنجد، کویت، وزارة الاعلام، ۱۹۸۴.

۲. مقریزی، *خطط*، ۸۲/۱، ۱۰۹.

ادبیات و فرهنگ یهودی، بلکه بخش اعظم تاریخ و فرهنگ حوزه مدیترانه شرقی را در دوره‌ای میان قرن ۴ تا ۸ ق/ ۱۰ تا ۱۴ م تحت پوشش قرار داده‌اند. اسناد بسیار متنوع جنیزه، در شناخت و مطالعه جامعه، گروه‌های اجتماعی و بررسی زندگی افراد ارزش بسزایی دارند؛ زیرا در آنها به همه جنبه‌های زندگی انسانی پرداخته شده و این دست نوشته‌ها همچون آینه‌ای تاریخ اقتصادی، دینی و اجتماعی، بازرگانی، بانکداری، صنعت، مسافرت و دریانوردی آن اعصار را باز می‌نمایانند.

علاوه بر دست نوشته‌های عبری و آرامی، شمار قابل توجهی از اسناد به عربی و عربیهود^۱ باقی مانده است. منشأ این اسناد، ممالک شمال آفریقا، اسپانیا و سیسیل، فلسطین، لبنان، سوریه، عراق، یمن، هند و بیزانس بوده است که عمدتاً بین قرون ۴ تا ۷ ق/ ۱۰ تا ۱۳ نوشته شده و از این رو، یکی از مآخذ مقدماتی تاریخ اجتماعی و اقتصادی در دوره‌های فاطمی و ایوبی به شمار می‌روند. بیش از نیمی از اسناد، اسناد شرعی و حقوقی‌اند که تقریباً همه آنها را کاتبان مسلمان دواوین دولتی نوشته‌اند. اسناد دیوانی شامل این مطالبند: تقاضایی خطاب خلفا، سلاطین، وزراء، قضات، امرا و دیگر رجال و مقامات؛ اسنادی در ارتباط با رسیدگی به درخواستها در دیوانها، گزارشهای دستگاههای دولتی؛ اسناد هزینه‌ها؛ گزارش متوفیات، حسابها و دستورهای دریافت و پرداخت؛ اسناد مربوط به مالیات‌ها و مالیات‌دهندگان و جابیان (محصلان) مالیاتها. نیز در باب مسأله جزیه، اطلاعات فراوانی از این اسناد به دست می‌آید.

علاوه بر این اطلاعات در باب مسائل اداری و دیوانی، در باب تاریخ اقتصادی و تشکیلاتی مالی و تجارت خارجی، صدها نامه و سند، برای نمونه مربوط به تجارت با هندوستان انعکاس یافته، که به طور کلی پایه و مایه اقتصاد و تجارت بین‌المللی در

۱. به متونی که یهودیان به زبان عبری و به خط عبری می‌نویسند، در اصطلاح متون عربیهود و به متونی که به زبان فارسی و به خط عبری نوشته می‌شود، فارسیهود می‌گویند. برای اطلاعات بیشتر در این باره نک: EI², IV/308-11; Bacher, w. «Judeo-Persian Literature», in *the Jewish Encyclopedia*, VII/317-24;

لازار، ژ «گویش شناسی فارسیهود»، پادیاوند، ۱۴۶، لس آنجلس، ۱۹۹۶م.

قرون وسطی محسوب می‌شد.^۱

(ب) پاپیروسها (اوراق البردية):

پس از اسناد جنیزه، پاپیروسهای به دست آمده در مصر، از اسناد مهم در تحقیقات تاریخی و اجتماعی محسوب می‌شوند. اصلی‌ترین پژوهش پیرامون پاپیروسها، متعلق به آدولف گروهمان^۲ است. جلد ۴ و ۵ پژوهش وی، شامل اسناد اداری است در ۲۸ لوح پاپیروسی و جلد ششم مشتمل بر ۱۶ لوح است که اسناد اقتصادی را دربر دارد. بر اساس پاپیروسها، سعید مغاوری محمد، کتابی به نام *اللقاب و اسماء الحرف و الوظائف فی ضوء البرديات العربیة*^۳، تألیف کرده است که اطلاعات سودمندی در باب القاب و عناوین مشاغل و حرف و منابع مذکور در این باره، از ابزارهای مهم و منابع دست اول برای محقق، به شمار می‌رود.^۴

(ج) *السجلات المستنصرية*

از میان مجموعه رسایل و نامه‌های به جا مانده از دوره فاطمی، *السجلات المستنصرية*^۵، نامه‌ها و توقیع‌های المستنصر بالله فاطمی (حک ۴۲۷-۴۸۷) به صلیحیان یمن، از اهمیت ویژه‌ای نزد پژوهشگران برخوردار است.

این منبع مهم، علاوه بر ارزش ادبی و تاریخی، در تحقیقات مربوط به تشکیلات اداری فاطمیان نیز سودمند است. آداب و قوانین معمول در دیوان انشاء و شیوه کتابت نامه‌ها، ذکر القاب و عناوین رسمی دولتمردان مصری و یمنی در این دوره و ارائه مجموعه‌ای از واژگان و مصطلحات اداری رایج در دوره فاطمی و بسیاری از مسائل

۱. برای اطلاعات بیشتر، نک: Goitein. Chap.8.

۲. گروهمان، آدولف، *اوراق البردی العربیة بدار الکتب المصریة*، قاهره، دارالکتب المصریة ۱۹۹۴.

۳. قاهره، دارالکتب المصریة، ۲۰۰۰م/۱۳۷۹.

۴. برای نمونه‌هایی از اسناد مربوط به دوره فاطمی نک: گروهمان، ج ۱، ص ۹۶، ۱۰۰، ۱۳۲، ۱۶۶، ۱۷۲، ۱۷۷، ۱۸۲، ۱۸۶، ۱۹۳، ۲۰۲، ۲۲۷؛ ج ۲، ص ۱۴۳، ۱۸۳، ۱۹۷؛ ج ۶، ص ۱۵۳.

۵. عبدالمنعم ماجد، در ۱۹۵۴م در مصر این کتاب را چاپ و منتشر کرد.

مربوط به تاریخ اجتماعی چون رسوم دارالخلافة، مهم‌ترین موارد استفاده از این منبع است.

كتابشناسى

ابن آبار، محمد بن عبدالله، *التكملة لكتاب الصلاة*، به كوشش عزت العطار حسيني، القاهرة، ١٩٥٦م.

ابن تغرى بردى، *النجوم الزاهرة فى ملوك قاهره و القاهرة*، مصر، المؤسسة المصرية العامة...، بى تا.

ابن خلدون، العبر، بيروت، دار احياء التراث العربى، بى تا.
ابن صيرفى، *القانون فى ديوان الرسايل و الاشارة الى من نال الوزارة*، به كوشش ايمن فؤاد سيد، ١٩٨٠م.

ابن طوير، *نزهة المقلتين فى اخبار الدولتين*، به كوشش ايمن فؤاد سيد، قاهره، ١٩٨٣م.
ابن مماتى، *قوانين الدواوين*، به كوشش عزيز سوريال عطية، القاهرة، ١٩٩١م.
السجلات المستنصرية، به كوشش عبدالمنعم ماجد، مصر، ١٩٥٤م.
على بن خلف، *مواد البيان*، به كوشش حسين عبداللطيف، ليبيا، ١٩٨٢م.
فؤاد سيد، ايمن، *الدولة الفاطمية فى مصر*، تفسير جديد، قاهره، ١٤٢٠ق/٢٠٠٠م.
قاضى رشيد بن زبير، *الذخائر و التحف*، محمد حميد الله و صلاح الدين المنجد، كويت، ١٩٨٤م.

قلقشندي، *صبح الاعشى فى صناعة الانشاء*، به كوشش يوسف على طويل، دمشق، ١٩٨٧م.
گروهمان، آدولف، *اوراق البردى العربية بدار الكتب العربية*، القاهرة، ١٩٩٤م.
مخزومى، *المنهاج فى احكام خراج مصر*، به كوشش كلود كاهن، يوسف راغب، ١٩٨٦م.
مسيحي، *اخبار مصر فى سنتين ٤١٤-٤١٥*، به كوشش ميلورد، ١٩٨٠.
مغاورى محمد، سعيد، *اللقاب و اسماء الحرف و الوظائف فى ضوء البرديات العربية*، القاهرة، ٢٠٠٠م.

مقرىزى، *اتعاظ الحنفا*، به كوشش جمال الدين الشيال، قاهره، ١٣٦٧ق/١٩٤٨م.
خطط، بولاقي، ١٢٧٠ق.

Goitein, *A Mediteranean Society, the Jewish Communities of the*

Arabworld as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza,
Berkeley, University of California Press, 1967.